

RUHIY HOLATNI IFODALOVCHI BIRLIKLAR O'ZBEK-INGLIZ TARJIMASIDA EKVIVALENTLIK, KONNOTATIVLIK VA LEKSIK TRANSFORMATSIYA MUAMMOLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.068>

Axmedova Niluzar Akmalovna

niluzaraxmedova4@gmail.com

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillarida shaxs ruhiy holatini ifodalovchi birliklarning tarjima jarayonidagi o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Xususan, bunday birliklarning semantik, konnotativ va pragmatik qatlamlari hamda ularni tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar yoritiladi. Tadqiqot davomida leksik transformatsiyalar (frazologik almashtirish, konkretizatsiya, umumlashtirish, modulyatsiya, kompensatsiya va ekspansiya)ning ahamiyati asoslab beriladi. Shuningdek, ekvivalentlik masalasi faqat lug'aviy moslik bilan emas, balki funksional-pragmatik moslik orqali hal etilishi zarurligi ta'kidlanadi. Natijada ruhiy holat birliklarini tarjima qilishda semantik interpretatsiya va kompleks yondashuv muhim omil ekani xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: ruhiy holat, tarjima, ekvivalentlik, konnotatsiya, leksik transformatsiya, semantik interpretatsiya, frazeologizm, modulyatsiya, konkretizatsiya, pragmatik ta'sir

EQUIVALENCE, CONNOTATION AND LEXICAL TRANSFORMATIONS IN THE TRANSLATION OF UNITS EXPRESSING PSYCHOLOGICAL STATES

Akhmedova Niluzar Akmalovna

niluzaraxmedova4@gmail.com

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after

Alisher Navoi

Abstract: This article examines the specific features of translating units expressing psychological states in Uzbek and English. Particular attention is paid to the semantic, connotative and pragmatic layers of such units, as well as the challenges arising in the translation process. The study highlights the role of lexical transformations, including phraseological substitution, concretization, generalization, modulation, compensation and explicitation. It is argued that equivalence in translation

should not be limited to lexical correspondence but should be achieved through functional and pragmatic adequacy. The findings demonstrate that semantic interpretation and a комплекс (complex) approach are essential for accurately rendering psychological state expressions in translation.

Keywords: psychological state, translation, equivalence, connotation, lexical transformation, semantic interpretation, phraseology, modulation, concretization, pragmatic effect

KIRISH. Shaxsning ichki dunyosi - uning his-tuygʻulari, kechinmalari, ruhiy zoʻriqlari, xavotiri, orzusi, iztirobi, shubha va umidlari nutqiy jarayon hamda matn mazmunining harakatlantiruvchi semantik markazlaridan biri hisoblanadi. Ruhiy holatni ifodalovchi birliklar esa til tizimining eng sezgir qatlamiga mansub boʻlib, ular matnning emotsional-ekspressiv fonini shakllantiradi hamda qabul qiluvchining tasavvurida subyektning *ichki portretini* jonlantiradi. Shu bois bunday birliklarni boshqa tilga tarjima qilish jarayonida tarjimon faqat lugʻaviy ekvivalent topish bilan cheklanmaydi; u mazmun bilan bir qatorda emotsional boʻyoq, konnotatsiya, pragmatik taʼsir va madaniy kodni ham imkon qadar adekvat tarzda qayta tiklashi zarur. Zero, tarjima nazariyasida maʼno faqat denotativ qatlam bilangina chegaralanmay, u konnotativ, stilistik hamda kontekstual maʼno unsurlarining majmuasini ham oʻz ichiga olishi taʼkidlanadi. Shuningdek, tarjima jarayoni hamisha ijodiy yondashuvni talab qiladi. Tarjimashunos I. Gʻofurov va hammualliflar taʼkidlaganidek: "Tarjima boshdan oyoq ijodiy soha, tarjimon hammavaqt ijodkor boʻlishi kerak". Ayniqsa, shaxs ruhiy holatini ifodalovchi birliklarda bu talab yanada kuchayadi, chunki ularning koʻpchiligi milliy-psixologik rangga ega boʻlib, bevosita tarjimada semantik yoʻqotish yoki uslubiy sustlashuv ehtimolini oshiradi.¹

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Qardosh va qardosh boʻlmagan tillardan tarjima bir-biridan tubdan farq qiladi. Qardosh tillar struktura, leksik tarkib, ohang, uslub hamda pragmatik jihatdan yaqin turadi, noqardosh tillarda esa tafovutlar ushbu parametrlarning barchasini qamrab oladi. Oʻzbek tarjima maktabida uzoq vaqt qardosh boʻlmagan til sifatida arab, fors va rus tillaridan tarjimalar yetakchi boʻlgan. Hozirgi bosqichda esa oʻzbek amaliy tarjima maktabi ingliz tili bilan faol ishlay boshladi. Bu yoʻnalishda mavjud kamchiliklarni bartaraf etish va tarjima matnining sifatini oshirish bosqichma-bosqich yondashuvga tayangan holda amalga oshirilishi lozim.

Ispan tarjimashunos olimlari Lusiya Molina Martines va Amparo Urtado Albir matn tarjimasida metodlarni quyidagicha turlarga ajratishgan:

¹ Gʻofurov I., Xolmonov A., Moʻminov A. *Tarjima nazariyasi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 220 b. (127–128-betlar).

- 1) moslashtirish: madaniy va ma'naviy unurni milliy muqobili bilan almashtirishni nazarda tutadi;
- 2) lingvistik kengaytirish: tarjima jarayonida matnga qo'shimcha ma'lumotlarni kiritish (noaniq leksik birlikni tushuntirish uchun), so'zlarni almashtirishni ifodalaydi;
- 3) kompensatsiya: bunda asl matndagi ma'lumotni tarjima matnida aynan shu joyda berishning imkoni bo'lmaganda, boshqa bir o'rinda keltiriladi;
- 4) eliziya: tarjima jarayonida asl matndagi zaruriy deb hisoblanmagan qismlarni tushirib qoldirish;
- 5) o'zlashtirish: asl matndagi jumla va gaplarning mohiyatini to'liq saqlash imkonini beradi.²

Rus tilshunosi Viktor N. Komissarov tarjimada yuqori sifat va tahrir mukammaligiga erishish uchun leksik vositalarni yirik guruhlariga ajratib tahlil qilish va tahlil natijalariga ko'ra tavsiyalar shakllantirish muhim. Tipologik jihatdan turli tizimli ingliz va o'zbek tillarida ruhiy holat birliklarini tarjima qilishda grammatik moslashuv hamda semantik siljishlar yuz berishi muqarrar; bunday o'zgarishlar organik bo'lishi, o'quvchiga tabiiy tuyilishi va eng muhimi, tarjima matnining tushunarli, auditoriya uchun yaqin bo'lishiga xizmat qilishi darkor. Ruhiy holatni ifodalovchi birliklar (fe'l, ot, sifat, frazeologizm) subyektning ichki kechinmasini aniq ko'rsatadi; shu bois ekvivalent topish nisbatan osonlashadi. Ekvivalentning hajman nomutanosibliigi esa tilning o'ziga xos konstruksiyasi bilan asoslanishi mumkin ekanligini ta'kidlaganlar.³

Leksik transformatsiya. Noqardosh tillar o'rtasidagi tarjima jarayonini leksik o'zgarishlar (transformatsiyalar)siz tasavvur qilish mushkul. Leksik transformatsiya - asliyatdagi ma'no yadrosini saqlagan holda, uni maqsad tilda boshqa leksik vosita bilan ifodalashdir. Bunda o'zgarishning sababi ko'pincha til tizimlarining farqi emas, balki leksik ma'no tarkibi, konnotatsiya, intensitet, pragmatik ta'sir va frazeologik me'yorlarning mos kelmasligidir. Ruhiy holat birliklari aynan shu jihatdan *sezgir* qatlam bo'lib, ular hissiy (emotsional), psixik, munosabat va nutqiy semalarni o'zida jamlaydi; tarjimon ushbu semalar to'plamini matnda qayta tiklash uchun leksik transformatsiyalarni ongli qo'llashi lozim.⁴

Ruhiy holatni ifodalovchi birliklar faqat fe'l bilan cheklanmaydi: ot leksema (ichki xavotir, vahima), sifat (iztirobli, xavotirli), predikativ holat (xafa), frazeologizm (yuragi orqaga tortmoq, ko'ngliga g'ulg'ula tushmoq), shuningdek psixofiziologik reaksiya (tomog'i qurimoq, qo'li titramoq) orqali ham beriladi. Tarjimada aynan shu

² Molina, L., & Hurtado Albir, A. (2002). Translation techniques revisited: A dynamic and functionalist approach. *Meta: Translators' Journal*, 498–512.

³ Komissarov, V. N. "Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty)". – Moskva: Vysshaya shkola, 1990. – 248 b.

⁴Sapayeva, F. D. Tarjima nazariyasi va amaliyoti: o'quv qo'llanma. — 2024. 46–47-betlar.

ko'pqatlamlilik sabab so'zma-so'z muqobil ko'pincha yetarli bo'lmaydi: lug'aviy moslik saqlansa ham, uslubiy bo'yoq yoki intensitet siljishi (semantic shift) yuz berishi mumkin.⁵

O'zbek tarjimashunos olimi G'aybulla Salomov badiiy tarjimada ruhiy holat birliklarini tiklashda quyidagi leksik transformatsiyalar ayniqsa faol uchrashini izohlab o'tganlar:

1. *Frazeologik ekvivalent / frazeologik almashtirish*. Asliyatdagi ibora maqsad tilda tayyor idiom bilan beriladi yoki unga funksional jihatdan teng boshqa ibora tanlanadi. Masalan, *yuragi orqaga tortdi* mazmuni inglizchada ko'pincha *one's heart sank* orqali tiklanadi; bunda leksik transformatsiya minimal, chunki emotsional zarba va oniy tushkunlik semasi idiomatik darajada mos keladi.

2. *Leksik-ekvivalentlik + stilistik moslashtirish (register adjustment)*. Birlikning denotativ ma'nosi mos bo'lsa-da, uslubiy bo'yoq (salbiy/ijobiy), rasmiylik darajasi, baholovchanlik kuchi to'g'rilanadi. Masalan, o'zbekchadagi *ko'ngliga g'ulg'ula tushdi* birligini *noise* kabi bevosita nominal muqobil bilan berish matnda g'aliz chiqishi mumkin; shu bois inglizchada *felt unsettled/felt uneasy* kabi me'yoriy predikativlar tanlanib, ruhiy notinchlik tabiiy tiklanadi.

3. *Konkretizatsiya (narrowing)*. O'zbekcha birlik umumiy bo'lsa, inglizchada ruhiy holatning aniqroq turi tanlanadi (yoki aksincha). Masalan, *bezovtalik* kontekstga ko'ra *uneasiness, anxiety, restlessness, nervousness* kabi turli nomlar bilan konkretizatsiya qilinadi. Bu yerda tarjimon emotsiyaning intensivligi, sabab-natijasi va vaziyat foniga tayangan holda aniqlik kiritadi.

4. *Umumlashtirish (generalization)*. Ba'zan aksincha: asliyatdagi juda nozik farqni maqsad tilda bitta umumiy nom bilan berish zarur bo'ladi (ayniqsa matn ritmi va tabiiyligi uchun). Masalan, o'zbekchadagi ikki komponentli holat *hijolat va qo'rquv aralashib ketdi* birligi ayrim kontekstlarda inglizchada *fear* leksemasi atrofida umumlashtirilib, qolgan sema keyinroq kompensatsiya qilinadi.

5. *Modulyatsiya (semantic viewpoint shift)*. Ma'no saqlanadi, lekin ko'rish burchagi o'zgaradi: sabab-natija, ichki holat-tashqi belgi, jarayon-natija kesimlaridan biri tanlanadi. Masalan, *dardi ichida* kabi birlikni inglizchada *he kept it to himself* (ichki saqlash) *tarzida* yoki *worry was eating him up inside* (ichki yemirilish) tarzida berish modulyatsiya bo'lib, ikkalasi ham psixologik bosim semasini turlicha proyeksiya qiladi.

6. *Ekspansiya / izohli tarjima (explicitation, amplification)*. Asliyatdagi ishora ochiqroq nomlanadi: ruhiy holatni anglatgan bilvosita belgiga qisqa izoh qo'shiladi. Masalan, psixofiziologik reaksiya *tomog'im quridi* birligi inglizchada *my throat went*

⁵ Sapayeva, F. D. Tarjima nazariyasi va amaliyoti (o'quv qo'llanma). — 2024., 115-bet

dry birligi bilan tiklansa ham, kontekst talab qilsa, *from fear/embarrassment* komponenti bilan kengaytirilishi mumkin.

7. *Kompensatsiya*. Bir joyda yo‘qotilgan emotsional bo‘yoq boshqa joyda leksik vosita bilan qoplanadi: masalan, idiomni so‘z bilan berishga majbur bo‘lganda, keyingi gapda baholovchi sifat yoki obrazli detal bilan ta’sir qayta tiklanadi. Shu tarzda, leksik transformatsiya ruhiy holat birliklarini tarjima qilishda so‘z topish masalasigina emas, balki konnotatsiya + intensitet + pragmatik ta’sirni tenglashtirish mexanizmidir.⁶

NATIJALAR. Quyida ruhiy holat birliklarining (fe’l bilan birga ot, sifat, frazeologizm) ingliz tilida leksik transformatsiya orqali tiklanishi ko‘rsatiladi:

O‘zbekcha birlik	Leksik-mazmuniy urg‘u	Inglizcha tiklanish (variantlar)	Transformatsiya tipi
bezovtalik (ot) / ichki bezovtalik	holat nomlanishi	uneasiness / anxiety / restlessness	konkretizatsiya
ko‘ngliga g‘ulg‘ula tushmoq (fazeologizm)	ichki notinchlik	to feel unsettled / to feel a knot in one’s stomach	fazeologik almashtirish + modulyatsiya
yuragi orqaga tortmoq (fazeologizm)	oniy tushkunlik	one’s heart sinks	fazeologik ekvivalent
vahima (ot)	keskin intensivlik	panic	ekvivalent (ba’zan konkretizatsiya)
xijolat (ot)	ijtimoiy noqulaylik	embarrassment	ekvivalent
iztirobli (sifat)	og‘riqli kechinma	distressed / anguished	konkretizatsiya (intensitet tanlovi)
ko‘ngli joyiga tushmoq (fazeologizm)	taskin	to feel relieved / to calm down	fazeologik almashtirish

Jadvaldan ko‘rinadiki, bu yerda asosiy ish grammatik shaklni saqlash emas, balki til birliklari tanlovi orqali psixologik ta’sirni tiklashdir.

MUHOKAMA. Ingliz tarjimashunos olimlari E. A. Nida hamda C. R. Teyber⁷ nazariyalariga asoslangan holda ingliz tilidagi *to be worried / to be upset / to be astonished* kabi qurilmalar ko‘pincha grammatik transformatsiya deb izohlanadi, ammo ruhiy holat birliklari tarjimasida u ko‘proq leksik tanlov sifatida namoyon bo‘ladi: tarjimon harakatni emas, holat nomi/predikativini tanlaydi. Ya’ni o‘zbekchadagi *xavotirlanmoq (fe’l)* mazmunan xavotir holatiga ko‘chiriladi va inglizchada shu holatning eng me’yoriy nomi *worried/anxious* bilan beriladi. Bu jarayonning markazida *be* emas, *worried/anxious/upset* kabi leksik birlikning intensitet va konnotatsiyasi turadi. O‘zbek tilida *ko‘nglim bezovta bo‘lib turibdi* kabi ifodalar davomiyni sezdirsa-da, ingliz tilida buni har doim progressive bilan quvish shart emas;

⁶ Salomov, G‘. Til va tarjima. — Toshkent, 1966, 274-bet

⁷ Nida, E. A.; Taber, C. R. The Theory and Practice of Translation. — Leiden: Brill, 1969. — P. 12

tabiiy yechim ko‘pincha leksik jihatdan neytral holat predikativi orqali beriladi: *I feel uneasy / I’m worried*. Demak, bu o‘rinda ham asosiy masala qaysi zamon emas, balki qaysi holat nomi (uneasy vs anxious vs worried) tanlangani va u matn ohangiga qanchalik mos kelganidir.

Semantik interpretatsiya. Tarjimada transformatsiya ko‘pincha shakliy o‘zgarish zarurati sifatida namoyon bo‘ladi: tarjimon ma’noni saqlash uchun vosita shakli va vazifasini o‘zgartirishga majbur bo‘ladi. Demak, tarjimada mazmun ustuvor: ma’no saqlanadi, shakl esa zarurat bo‘lsa yo‘qotiladi yoki almashtiriladi. Shu o‘rinda “ma’no ustuvor bo‘lsa, semantik interpretatsiya nega kerak?” degan savol tug‘iladi. Bunga javoban shuni ta’kidlash mumkinki, tillarning semantik tarkibi milliy-madaniy o‘ziga xosliklar sabab farqlanadi; bu farq asliyat va tarjima tili o‘rtasida semantik dissonans keltirib chiqarishi mumkin. Ruhiy holat birliklarida ham konnotatsiya, intensitet va pragmatik ta’sir turlicha o‘qiladi; shu bois tarjimon ba’zan so‘zning lug‘aviy emas, psixologik ta’sir qatlamini tiklashga intiladi.⁸ Semantik interpretatsiya, ayniqsa, iboralar, frazeologik birliklar tarjimasida faol bo‘ladi. O‘zbek tilida ruhiy holat semasiga ega bir qancha iboralar ingliz tilida boshqa komponentlardan tashkil topgan idiomatik birliklar orqali tiklanadi⁹:

O‘zbek tilidagi ibora (ruhiy holat)	Nomlovchi leksema (ot/sifat)	Ingliz tilidagi muqobil
tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq	tushkunlik, xijolat	to be down in the dumps
hafsalasi pir bo‘lmoq	ko‘ngli qolish, ranjish	to feel disappointed / to lose heart
ko‘ngliga g‘ulg‘ula tushmoq	bezovtalik	to feel unsettled / to feel a knot in one’s stomach
yuragi siqilmoq	xavotir, siqilish	to feel anxious / to feel tight-chested
ko‘ngli joyiga tushmoq	yengillik, taskin	to feel relieved

Ruhiy holat iboralarini tarjimada ikki yo‘l bilan berish mumkin: (1) stilistik ekvivalentlikni saqlash uchun idiom/ibora sifatida tiklash; (2) iboradan anglashilgan ma’noni nomlovchi leksema yoki holat predikativi orqali berish (*masalan, yuragi siqildi → anxious/uneasy*).¹⁰

XULOSA. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, shaxs ruhiy holatini ifodalovchi birliklar tarjimasida oddiy leksik moslik masalasidan ancha murakkab bo‘lib, u ko‘p qatlamli semantik, konnotativ va pragmatik omillarni qamrab oladi. Bunday birliklar tilning eng sezgir qatlamiga mansub bo‘lgani sababli, ularni tarjima qilish

⁸ Hujumova K. Tarjima nazariyasi: (o‘quv qo‘llanma) [Elektron resurs]. — 2024. — 131 b. (Matnda keltirilgan betlar: 48–49, 100–101, 103)

⁹ Rahmatullayev Sh. va boshq. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. – 636 b.

¹⁰ Саломов Г. Рус тилидан ўзбекчага мақол, матал ва идиомаларни таржима қилиш масаласига доир. — Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. — 26–27-бетлар.

jarayonida faqat denotativ ma'noni saqlash yetarli emas; balki emotsional bo'yoq, intensitet, uslubi rang va madaniy konnotatsiyalarni ham adekvat tarzda tiklash zarur.

Tahlillar shuni tasdiqladiki, o'zbek va ingliz tillari tipologik jihatdan farqli tizimlarga mansub bo'lgani sababli ruhiy holat birliklarini tarjima qilishda leksik transformatsiyalar muqarrar hodisa hisoblanadi. Xususan, frazeologik almashtirish, konkretizatsiya, umumlashtirish, modulyatsiya, ekspansiya va kompensatsiya kabi usullar tarjimonning asosiy vositalari sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu transformatsiyalar orqali tarjimon asliyatdagi ma'no yadrosini saqlagan holda, uni maqsad tilning tabiiy va me'yoriy vositalari orqali ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ofurov I., Xolmonov A., Mo'minov A. Tarjima nazariyasi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. - 220 b. (127-128-betlar)
2. Molina, L., & Hurtado Albir, A. (2002). Translation techniques revisited: A dynamic and functionalist approach. Meta: Translators' Journal, 498-512.
3. Komissarov, V. N. "Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty)". - Moskva: Vysshaya shkola, 1990. - 248 b.
4. Sapayeva, F. D. Tarjima nazariyasi va amaliyoti: o'quv qo'llanma. - 2024. 46-47-betlar.
5. Sapayeva, F. D. Tarjima nazariyasi va amaliyoti (o'quv qo'llanma). - 2024., 115-bet
6. Salomov, G'. Til va tarjima. - Toshkent, 1966, 274-bet
7. Nida, E. A.; Taber, C. R. The Theory and Practice of Translation. - Leiden: Brill, 1969. - P. 12
8. Hujumova K. Tarjima nazariyasi: (o'quv qo'llanma) [Elektron resurs]. - 2024. - 131 b. (Matnda keltirilgan betlar: 48-49, 100-101, 103)
9. Rahmatullayev Sh. va boshq. O'zbek tili frazeologik lug'ati. - Toshkent: G'afur G'ulom, 2022. - 636 b.
10. Саломов Г. Рус тилидан ўзбекчага мақол, матал ва идиомаларни таржима қилиш масаласига доир. - Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. -26-27-бетлар.